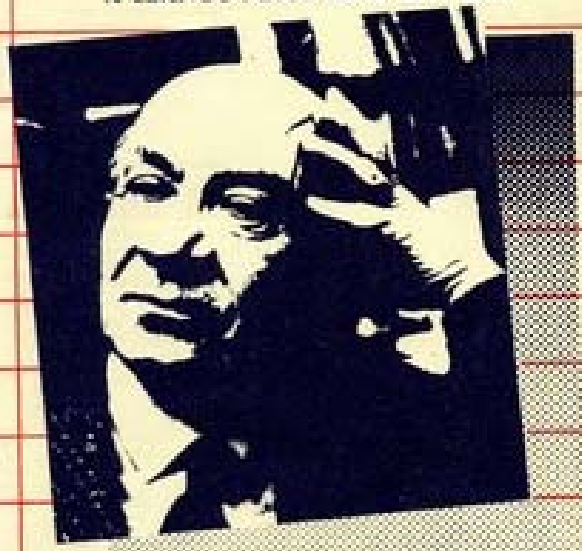

Mozgó Világ / 1984

INTERJÚ NYERS REZSÓVEL

A CSÁNGÓ MAGYAROK BIBLIÁJA

EGY ROAD MONOLÓGJA

4

2

3

4

5

6

7

8

9

1

1

1

Gönczöl Katalin

Bűnözés – komplex családgondozás

Szociológiai kutatások egész sora bizonyítja, hogy jóllehet az elmúlt évtizedekben hazánkban a család szerepe radikálisan módosult, *az új generáció társadalmi integrációjában még ma is a szülők, a család szociális helyzete jelenti a döntő determinánst.* Gazsó Ferenc közlése szerint például a szakképzetlen fizikai munkások pályakezdő gyermekeinek 40%-a segédmunkásként kapcsolódik be a társadalmi munkamegosztásba, sőt a szakmunkások gyermekeinek csaknem egyötöde is segédmunkásként kezdi kereső foglalkozását. Gazsó megállapítja, *hogy az esélyegyenlőtlenségek kiélezett formái jelenleg elsősorban a szülők alacsony iskolai végzettségéhez, nem pedig a szülők munkamegosztásban betöltött konkrét pozíciójához kötődnek.* „Az általános iskolai végzettséggel nem rendelkező szülők (többségük segéd- vagy betanított munkás) gyermekeinek iskoláztatási, továbbtanulási esélyei relatíve romlottak az elmúlt évtizedben. Körükben igen magas, mintegy 12% az általános iskolát el nem végzők aránya, a kötelező iskolát sikeresen befejezők közül pedig mindössze 23% ér el olyan tanulmányi eredményt, amely lehetővé teszi a középiskolák közötti választást” írja (1982). Mindebből két következtetés adódik. Az egyik, hogy a család a megváltozott körülmények ellenére megőrizte azt a képességét, hogy az új generáció számára átörökítse a szülők társadalmi helyzetét. A másik, hogy *a társadalom intézményei – és ezen belül a leginkább erre hivatott iskolarendszer – inkább felerősítik, mint gyengítik az otthonról hozott különbségeket.* Ez az egyik alapvető forrása bizonyos társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődésének.

Ugyanez a jelenség a társadalom makrostrukturális szintjén is megfigyelhető. A felszabadulást követő nagy társadalmi átrétegződés szinte teljesen felszámolta „az esélyegyenlőtlenségek vagyoni és osztálykiváltságokhoz kötött nyílt formáit – állapítja meg Gazsó. – A társadalmi szerkezet átalakulásával összefonódó változások lezárulásával Magyarországon úgy maradt fenn a nagy volumenű mobilitás, hogy a társadalmi rétegződés középső szféráiban az egylépcsős helyzetváltoztatások növekedtek, viszont a legjobb és a legkedvezőtlenebb rétegek a korábbinál zártabbá váltak” (1982). Kialakult és folyamatosan újratermelődik tehát egy relatíve hátrányos

helyzetű réteg, amely a család (mint az elsődleges szocializációban legfontosabb szerepet játszó közösség) keretei között reprodukálja önmagát, önmaga kedvezőtlen szociális, műveltségbeli helyzetét.

Kriminológiai kutatások tapasztalata szerint a *társadalmilag hátrányos helyzetű családok tagjai hajlamosabbak a bűnözésre, mint a kedvezőbb helyzetben levők*. A bűnözés ugyanakkor olyan jelenség, amely a legszűkebb közösséget, a családot is súlyosan érinti. Különösen, ha közvetlenül a családtagok, közöttük a kiskorúak ellen irányul a bűncselekmény. A *kiskorúak veszélyeztetése* miatt indult büntető eljárások ügyészi vizsgálata során derült fény arra, hogy a bűncselekménytípusnál a társadalmi átlagnál lényegesen nagyobb mértékben találhatók hátrányos helyzetűek: a bűnelkövetők közel 10%-a analfabéta, 50%-a nem fejezte be az általános iskolát, csaknem 50%-a nem dolgozik vagy alkalmi munkás, több mint egynegyed része pedig korábban is büntetve volt. Jellegzetes és gyakori körükben, hogy utódaik is bűnözővé válnak. 1982-ben a szabadságvesztésüket töltő fiatalok közel 25%-ának szülei, 20%-ának pedig testvére vagy testvérei voltak büntetett előéletűek. (Nyíri, 1982) Hasonló adatokra derült fény a többszörös visszaesők körében végzett kutatás során.

A hátrányos helyzet és a bűnözés kapcsolatának vizsgálatakor az is kiderült, hogy *elsődlegesen a család mint közösség játszott szerepet a visszaeső bűnözők hátrányos helyzetének reprodukálásában és a deviáns viselkedési formák átöröklésében*. A társadalom egyéb, erre hivatott intézményei képtelenek voltak ellensúlyozni a családon belül érvényesülő és a család társadalmi helyzetét meghatározó társadalmi determinánsokat. A család mint elsődleges szocializációt biztosító közösség azonban nemcsak a kedvezőtlen szociális feltételekkel, hanem viszonylag gyakran a deviáns viselkedési mintával is hozzájárult a hátrányok halmozódásához. A már fiatalokként bűncselekményt elkövető, többszörösen visszaeső bűnözők közül az erőszakos bűncselekményt elkövetők 43,8%-a, a vagyon ellen vétők 48,8%-a alkoholista családi környezetben nevelkedett. Az előbbiek 50%-ának, az utóbbiak 41,7%-ának volt elmebeteg a családjában. Büntetett előéletűt találtunk az erőszakoskodók 37,6%-ának és a vagyon ellen vétők 43,3%-ának a környezetében. (Gönczöl, 1980) Ezek az adatok azt bizonyítják, hogy a hátrányos helyzet és a legkülönbözőbb deviáns viselkedési formák összefonódhatnak a családban. *Az is nyilvánvaló, hogy egy-egy deviáns viselkedési minta átöröklése nem mechanikus módon valósul meg*, tehát bűnöző közel hasonló eséllyel kerülhet ki az elmebeteg, alkoholista környezetből, mint a bűnöző környezetből. A vizsgálat azonban arra nem adott egyértelmű magyarázatot, hogy a hátrányos helyzet halmozódásában milyen mértékben volt szerepe a deviáns viselkedésnek, hogy a hátrányos helyzet eredményezett-e devianciát vagy megfordítva, vagy éppen egymás kísérőjelenségeként alakult-e ki az adatok által jelzett helyzet.

Hosszú ideig tartotta magát az az álláspont, amely szerint az egyedülálló szülők gyermekei között több a bűnöző. Ezt azonban az adatok nem igazolják. Az Igazságügyi Minisztérium 1977-ben, majd 1981-ben végzett felmérése szerint a fiatalok bűnözők jelentős része nem az ún. csonka családokból, hanem az együtt, de rendezetlen körülmények között élő családokból került ki. (67,4%-uk az eljárás megindulásakor szüleinél lakott, 19,8%-uk csak az egyik szülővel élt együtt, 12,8%-uk intézetben, nagyszülőknél vagy máshol nevelkedett.) „Ez a körülmény arra utal – állapítja meg a vizsgálat –, hogy a családi kapcsolatok nagymértékben tartalmatlanná, formálissá váltak. Ezek a családok kevés gondot fordítanak a gyermekek nevelésére, felügyeletére, nem ellenőrzik a szabad idő felhasználását. A büntető ügyek kapcsán derült fény rá, hogy azok a családok sem látják el feladataikat, amelyek a külső szemlélőnek pozitív életvitelt mutatnak.” (Anonyme, 1983)

Az előbbieken idézett vizsgálatok eredményei nyomán megállapítható, *hogy mind a hátrányos helyzet, mind a deviáns viselkedési formák átörökítésében lényegesen nagyobb szerepe van a családnak, mint a társadalom egyéb intézményeinek.* Természetesen nem minden hátrányos helyzetű közösségből kerül ki deviáns személy. Gyakran találunk e közösségekben olyanokat, akik egyrészt vállalják a „tisztességszegénységet”, másrészt legális eszközökkel küzdenek helyzetük megváltoztatásáért, felhasználva a társadalom egyéb – főleg oktatás- és szociálpolitikai – intézményei által nyújtott lehetőségeket. Viszont: a bűnözők sem mindig hátrányos helyzetű családokból származnak. A perifériára való sodródás a társadalmi beilleszkedés bármelyik szakaszában bekövetkezhet. Kutatási tapasztalatok bizonyítják, hogy gyakran olyanok is bűnbe sodródnak, akiknél az antiszociális vonások kifejlődése csak közvetetten vezethető vissza a családi neveltetésre.

Tartós bűnöző pályafutást indíthatnak el például kedvezőtlen munkáltatási feltételek, így az ingázás, a munkásszállási környezet. *Ilyen esetekben az elsődleges szocializáció, a család, „csak” annyiban hibáztatható, amennyiben képtelen volt a személyiséget felkészíteni a sokirányú társadalmi alkalmazkodásra.* Sokszor ösztönöz bűnözésre az elhamarkodott, rosszul

sikerült házasság, az abból való kiúttalanság. Ezekben az esetekben a szocializációs folyamatból kimarad a családi életre nevelés, a család gondjai megoldására vonatkozó készség kifejlesztése.

Figyelemre méltó, hogy a hátrányos helyzetű családok, kisközösségek sokkal ellenállóbbak a pozitív társadalmi befolyással szemben, mint a kedvezőbb helyzetben levők, ezért alkalmasabbak a negatív tradíciók közvetítésére. A bűnözés újratermelődése szempontjából ez olyanjelenség, amely a megelőzés hatékonyságának növelése érdekében speciális intézkedéseket tesz szükségessé.

1. A komplex családgondozás hiánya

Azok az életkörülmények, amelyek kapcsolatot mutatnak a bűnözéssel mint társadalmi tömegjelenséggel, túlnyomórészt objektív társadalmi, gazdasági törvényszerűségek eredményei, s jelentős részük spontán társadalmi folyamatok következménye.

A mai társadalompolitika természetesen igyekszik befolyásolni ezeket a „spontán” folyamatokat. Ez részben – ahol lehet és amennyiben a megtermelt javak mennyisége lehetővé teszi – a szükséglet szerinti elosztás érvényesítésével valósul meg, pl. a szociálpolitika, az egészségügyi szolgáltatások vagy az oktatás terén. Megvalósul továbbá egy olyan tudatos társadalomfejlesztési politikában is, amely ösztönzi a társadalom belső struktúrájának kedvező irányú változását. Ennek feltételeit Férge Zsuzsa a következőkben foglalta össze: „olyan típusú gazdasági fejlesztés, amely tudatosan és folyamatosan törekszik a mindenkori legnehezebb, legkevesebb tudást igénylő, legmechanikusabb és legbizonytalanabb keresetre számító munkák szükségességének eliminálására, magasabb technikai szintre hozására. Olyan típusú politikai fejlődés, amelyikben a hatalmi (döntési) szféra távolságot teremtő ereje csökken.” (1980) Férge szerint ez a rendszer hivatott a felfelé irányuló, kollektív mobilitás elősegítésére, amelynek az is a jellemzője, hogy minden társadalmi réteg helyzete kedvező irányban fejlődik, de a „rosszabb helyzetű csoportoké, amelyeknél az egyenlőtlenség halmozott hátrányt jelent, gyorsabban javul, mint a többieké”. (1980) A kollektív mobilitást eredményező folyamatok a legtudatosabb, legkedvezőbb feltételek között működő társadalompolitika mellett is csak igen bonyolult, ellentmondásos módon és csak hosszú távon érvényesülnek. Ahhoz azonban, hogy egyáltalán érvényesülhessenek, szükség van olyan, kevésbé átfogó, de koncepciózus intézkedésekre, amelyek rövidebb távon is képesek lefékezni az egyenlőtlenségek újratermelődését, és egyre inkább megteremtik a jelenleginél nagyobb esélyegyenlőséget a társadalmi munkamegosztás rendjébe történő beilleszkedéshez.

A bűnözés és más deviáns viselkedési formák keletkezése összefügg az egyenlőtlenségek társadalmi reprodukciójával, így minden olyan intézkedés, amely az egyenlőtlenségek csökkentése irányába hat, kedvezően befolyásolja az említett negatív jelenségek alakulását is. Ezzel természetesen nem válnak feleslegessé az egyes deviáns jelenségek kezelésére, leküzdésére kifejlesztett speciális intézmények. Továbbra is gyógyítani kell tehát a neurózist, az alkoholizmust, az elmebeteget, és büntetni, illetve reszocializálni kell a bűnözőt. *Egyre nagyobb jelentősége lesz azonban az olyan komplex intézményrendszereknek, amelyek az egyenlőtlenség és a deviáns viselkedési formák közös gyökeréig nyúlnak vissza és így kívánják szolgálni a megelőzést.*

Ha számba vesszük, hogy hol lehetnek a színterei azoknak a társadalompolitikai intézkedéseknek, amelyek az egyenlőtlenségek intézményes megszüntetését szolgálják, akkor elsősorban azokra a legkisebb közösségekre kell gondolnunk, amelyeknek keretei között az ember kifejti aktivitását, és ahova érzelmileg is kötődik, tehát a családra, az oktatónevelő intézményekre, a munkahelyre, a szabadidős közösségekre. Ha az alkalmazandó eszközökre gondolunk, akkor kiemelkedően fontos szerepet kell kapniuk a tudásközvetítő, az egyéni képességek minél szélesebb kibontakoztatását biztosító intézményeknek és a szociális felemelkedést biztosító eszközöknek. A továbbiakban a családdal és a vele kapcsolatos eszközökkel foglalkozom, mégpedig abból a szempontból, hogy a jelenlegi gyakorlat mennyiben képes eredményeket felmutatni az egyenlőtlenségek leküzdésében és így a deviáns viselkedési formák, főleg a bűnözés csökkentésében.

A családra mint integrált kisközösségre irányuló eszközök közül a szociálpolitikai jellegűek a legjelentősebbek. Hazánkban azonban csak a legszűkebb értelemben beszélhetünk családra koncentrált szociálpolitikai intézményrendszerrel. A jelenlegi gyakorlat eszközei kimerül bizonyos szociális juttatások – alkalmi vagy rendszeres segélyek – folyósításában, az állami gondozás elrendelésében, esetleg az ezt követő intézeti elhelyezésben, valamint büntetőjogi, államigazgatási szankciók alkalmazásában, illetve alkalmazásuk kezdeményezésében. Nem vagy csak igen szűk körben kerülhet sor bizonyos krízishelyzetek feloldásában pszichológiai segítség nyújtására, kevés a lehetőség nevelő, morális megerősítést jelentő szolgáltatások alkalmazására. A családdal mint specifikus társadalmi komplexummal, mint az ember számára érzelmileg legfontosabb környezeti tényezővel, amely éppen emiatt igen zárt és intim közösség, nem törődik egyetlen intézmény sem. Ugyanakkor egy halmozottan hátrányos helyzetű, több vonatkozásban deviáns család tagjaival ma külön-külön 8-10 szociálpolitikai, egészségügyi, oktatási, jogi intézmény foglalkozhat. A legkisebbekkel és a betegekkel az orvos és a védőnő, a neurotikussal az ideggondozó, a veszélyeztetett fiatalokkal az iskola és a gyámhatóság, az alkoholistával az alkoholgondozó, a bűnözővel a büntető igazságszolgáltatás stb. Ez a kizárólag egy-egy személyre koncentrált sokoldalú tevékenység a család mint közösség szempontjából nincs harmonizálva, a közösségi élet megmentésére kevés, szinte semmi lehetőség sem nyílik, és nem kaphat intézményes megerősítést, bátorítást a közösségnek az a morálisan legerősebb tagja, aki még képesnek

érzi magát az összetartó erő és a pozitív befolyásolás kifejtésére.

A komplex, koncepciózus családgondozás hiánya miatt a jelenleg használatos eszközökkel nem érhető el a kívánt hatás. A diszfunkcionális következmények növekedhetnek az illetékes szervek

túlterheltsége, megfelelő szakértelmének hiánya és az ennek következtében kialakuló mechanikus ügyintézés miatt. *Jellemző, hogy a nevelési feladataikat súlyosan elmulasztó szülők is éppen úgy kapnak anyagi juttatásokat, mint azok a hátrányos helyzetűek, akik maguk is erőfeszítéseket tesznek a család helyzetének megváltoztatására.* Gyakran előfordul, hogy a szociális segínyt, családi pótlékot, alkoholra költik. A segélyek és más szociálpolitikai juttatások felhasználásának ellenőrzése, úgy látszik, meghaladja a gyámügyi hatóságok lehetőségeit. (Anonyme, 1982/A)

Nem abban látom a problémát, hogy a segélyek felhasználásának ellenőrzését elmulasztják, hanem abban, hogy pénzbeli vagy természetbeni juttatásokban általában ki is merül a szociálpolitika eszköztára. Nem tárják fel, hogy miért jutott idáig a közösség. Ennek megfelelően, a támogatás – főleg az anyagi segítség – csak a probléma felszíni kezelése; alapvető változás, az életmód átalakulása nem várható tőle. Legfeljebb az alkalmilag – pl. tartósabb betegség miatt – bajba jutott családoknak jelenthet megoldást. *Abban a közösségben, amelyben halmozódnak a gondok, a demoralizálódás már előrehaladott állapotban van és több személyt is érint, a kizárólag anyagi segítségnyújtás már nem kiút. Komplex módszerekre, sokoldalú szakértelmet feltételező támogatásra, intézkedésre van szükség; olyan megoldásokra, amelyek a családot mint közösséget egységben szemlélik.*

A kiskorúak nevelését veszélyeztető szülői környezet negatív befolyásának megszüntetésére volna hivatott az *állami gondozás* és az *intézeti elhelyezés*. Ez azonban ma sem a gyermek, sem a szülő, sem a társadalom számára nem megnyugtató megoldás. *A súlyosan mulasztó szülőkkel szemben a gyámhatóságok tehetetlennek érzik magukat, az ilyen szülők számára a gyermek állami gondozásba vétele tulajdonképpen a kötelezettségektől*

való mentesítést jelenti, mulasztásaiknak gyakorlatilag semmiféle következménye nincs. (Anonyme, 1982) Azt sem akadályozza meg a jelenlegi rendszerben az állami gondozás és az intézeti elhelyezés, hogy az érintett család újabb tagokkal, újabb veszélyeztetett kiskorúakkal gyarapodjon, és új eljárásban újra megállapítsák a korábbihoz hasonló módon a veszélyeztetettséget. (A legelmaradottabb, leghátrányosabb helyzetű közösségekben például a gyes kifejezetten ösztönöz rá, hogy kedvezőtlen környezetbe szülessenek gyermekek, akik aztán előbb-utóbb intézetbe kerülnek.) Legalább az állami gondozás elrendelését követően – különösen, ha az a kiskorúak intézeti elhelyezésével jár – feltétlenül szükség lenne komplex családgondozásra, amely magában foglalná a nevelés, a pszichológia, az egészségügyi felvilágosítás, a helyi munkalehetőségekről és szakmai képzésről való tájékoztatás, a felnőttoktatásban való részvételre való ösztönzés elemeit, de szükség esetén kötelező elvonókúrárt vagy más orvosi kezelést is. Szociális

juttatásokkal, az egyébként ma is alkalmazott segélyezéssel ösztönözni kellene azokat, akik az előbbi intézkedések hatására lépéseket tesznek helyzetük megváltoztatására, és törekszenek rá, hogy újra méltóvá váljanak gyermekeik nevelésére. Hanák Katalin megállapítása szerint ugyanis vannak olyan, földrajzilag behatárolható területek – főleg nagyvárosokban –, ahol az állami gondozás és a nevelőintézeti elhelyezés a gyermek nevelésének nem szokatlan, hanem nagyon is elfogadott módja. (1973) E káros szubkultúrák újratermelődését társadalmunk nem szemlélheti tehetetlenül.

Az intézetben való nevelkedés nem jelent megnyugtató megoldást a gyermek számára sem. Fizikai fejlődése e környezetben biztosítva van ugyan, de a családi nevelést az intézet nem képes pótolni, nem képes az érzelmi kötődést kifejleszteni, alkalmatlan bizonyos magától értetődő normák – pl. a tulajdonhoz fűződő szabályok – átörökítésére. A negatív hatások az intézeti neveltek kriminális aktivitásában is megnyilvánulnak. „Az intézetben elhelyezett és a családban élő fiatalok bűnözési fertőzöttsége és aktivitása lényegesen eltérő: az intézetben nevelkedőké sokkal magasabb. Nem lehet ezt azzal magyarázni, hogy az esetek többségében nehezen kezelhető gyermekek kerültek állami gondozásba, mert azok a gondozottak, akik családnál kihelyezve nevelkednek, nem jelentenek gondot a bűnüldöző szerveknek, kriminalitásuk megegyezik a családi körben nevelkedő gyermekekével” (Anonyme, 1979). Az előbb idézett vizsgálat az intézeti nevelés alapvető problémáit az egy nevelőre jutó magas létszámban, a nevelt gyerekek gyakori szétválasztásában, a gyermekcsoportok összetételének gyakori változásában, valamint a különböző szintű intelligenciájú gyermekek közös csoportba való elhelyezésében állapítja meg (Anonyme, 1979). A vizsgálat eredményeinek valamelyest ellentmond egy ügyészi elemzés, amely szerint a gyámhatóságok a végsőkig a családban tartják a veszélyeztetett fiatakorút, mert az állami nevelőintézeteknek igen rossz a híruk (Anyonyme, 1981/A). Ez a gyakorlat viszont azt jelzi, hogy sok esetben olyan, személyiségfejlődésükben súlyosan sérült fiatalok kerülnek állami nevelőintézetbe, akiknek nevelését az előbbiekből jellemzett, érzelmileg sivár intézeti környezet nem tudja megoldani. Az intézeti rendszer tehát feltétlenül alapos felülvizsgálatra szorul, de egy későbbi alapvető reform után is csak legvégső megoldásnak kellene tekinteni a nevelőotthonokban történő elhelyezést. Az intézeti elhelyezés az esetek igen jelentős részében megelőzhető lenne a komplex családgondozás koncepciójának kidolgozásával és a megfelelő szervezetek hálózatának kiépítésével.

A család mint közösség elsődleges szocializációs szerepének erősítését vagy éppen kikényszerítését szankciók is biztosítják, így például államigazgatási szankciót alkalmaznak akkor, ha a szülő nem gondoskodik iskolaköteles korban levő gyermekének iskoláztatásáról.

Az iskolaköteles kiskorúaknak még mindig több mint 3%-a nem jár iskolába – állapítja meg Nyiri Sándor. Jelentős hányaduk a veszélyeztetettek számát növeli. „A mulasztó szülőkkel szemben a környezet közömbös, a hatóság erélytelen” (Nyiri, 1982). A szankciót ebben az esetben is csak legvégső eszköznek lehet tekinteni, hiszen a kívánt eredmény – a kiskorú rendszeres iskolalátogatása – végső soron nem kényszeríthető ki. *Az államigazgatási eljárásban kiszabott pénzbüntetés ebben a társadalmi környezetben általában behajthatatlan, ha viszont mégis behajtható, akkor azoknak a kiskorúaknak az ellátását veszélyezteti, akiknek érdekében a szankciót alkalmazták.* A magam részéről e körülmények felismerésében látom annak az okát, hogy a gyámhatóságok nem járnak el erélyesen és következetesen ezekben az ügyekben. Az említett szankció a leggyakrabban dacot és ellenállást szül. A szülők – iskolázatlanságuk, kulturális lemaradottságuk miatt – képtelenek felismerni az iskoláztatás, az iskolában megszerezhető tudás értékét és értelmét az egyéni boldogulás szempontjából. Ez a probléma is csak komplex szociálpolitikai eszközökkel oldható meg. Az eszközök között szerepelhet a , szankció is, de csak mint végső eszköz, amelynek alkalmazására akkor kerül sor, ha a többi – kényszerintézkedést nem tartalmazó – nevelő, képességeket fejlesztő módszerről már bebizonyosodott, hogy nem vezet célhoz.

A kiskorúak nevelésére köteles személy e kötelezettségének súlyos megszegése esetén büntetőjogilag is felelősségre vonható. A Btk. 195. §-ának (1) bekezdése szerint „a kiskorú nevelésére, felügyeletére vagy gondozására köteles személy, aki e feladatából folyó kötelességét súlyosan megszegi, és ezzel a kiskorú testi, értelmi vagy erkölcsi fejlődését veszélyezteti, büntetést követ el és három évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.” Az érdemi probléma – a kiskorú egészséges fizikai, erkölcsi, intellektuális fejlődése -szempontjából a büntetőjogi szankció alkalmazása ritkán jelent megoldást, legfeljebb általános visszatartó szerepe lehet. Az esetek jelentős részében (55%) ugyanis a gyámhatóság hivatalból kezdeményezi az eljárást. A család helyzete talán csak akkor változhat meg, ha valamelyik szülő azért tesz büntető feljelentést a másik szülő ellen, mert látja a helyzet tarthatatlanságát, de egymaga képtelen a vétkes – legtöbbször alkoholista – családtag megfékezésére. Ha ilyenkor a bűnös családtagot végrehajtható szabadságvesztésre ítélik, akkor legalább annak tartama alatt kísérlet történhet a család egészséges fejlődésének visszaállítására. Rendszerint ilyenkor sincs intézményes támasz az egyedül maradó szülő számára nevelési gondjainak megoldásában, a gyámhatóságok legfeljebb anyagi problémáin enyhíthetnek. Viszonylag kevés az esély arra is, hogy a büntetés vagy az alkoholisták munkaterápiás intézeti kezelése eredménnyel járjon. Az ilyen büntetésben részesülők java részének személyisége ugyanis súlyosan torzult, 20%-uk speciális

visszaeső, több mint 25%-uk pedig már más okból állt bíróság előtt (Anonyme, 1982).

A büntetésvégrehajtási intézetekben és a munkaterápiás intézetben komoly reszocializációs tevékenység folyik, amelyből azonban hiányzik a családi életre nevelés, a gyermekek felügyeletére, nevelésére vonatkozó kötelezettségek elsajátíttatása. Jelentős szerepe van ugyanakkor a rendszeres munkára szoktatásnak, a szakképzésnek, az iskolai oktatásnak és szükség esetén a kényszergyógyításnak. E reszocializációs tevékenység közvetett módon hozzájárulhat az előbbi célok eléréséhez, nagy szükség lenne azonban az elítéltek pozitív családi kapcsolatok iránti készségének közvetlen kifejlesztésére. Erre a zárt intézeti körülmények többnyire alkalmatlanok, hiszen a családdal való érintkezés korlátozott. Egyes esetekben azonban a megszokott környezettől való elszakítás során, amikor valaki a leginkább rászorul a család erkölcsi támogatására, pszichikailag fogékonyá válhat azoknak a hatásoknak a befogadására, amelyek a családi kapcsolatok stabilizálására irányulnak. Ez azonban nehéz és igen sok tapintatot igénylő nevelési feladat, hiszen az elítéltek jelentős része tulajdonnak tekinti gyermekeit, akikkel szemben szinte csak jogai vannak. A feladat megoldásának itt is a komplex családgondozás megteremtése az előfeltétele. Intézményes „hidat” kellene képezni az intézet és a külvilág között, amely csökkentené az izolációból származó személyiségtorzulásokat, elősegítené a szabadulás utáni társadalmi beilleszkedést. Ugyanakkor a bűncselekmény elkövetésében nem vétkes családtag számára erkölcsi megerősítést jelentene, elősegítené

a közös érdekek felismerését, tisztázását és szakszerű útmutatóul szolgálna a labilissá váló családi viszonyok stabilizálására. *Szervezetileg azonban csak úgy oldható meg, ha a komplex családgondozás ilyen esetekben kiegészülne a börtönben folyó családterápiás eljárással, amelybe fokozatosan bekapcsolódna az utógondozásban illetékes hivatásos pártfogó is.*

Az előbbiekhöz hasonló gondokat okoz az alapvető életfeltételt jelentő *lakás biztosításának módja is.* E téren is találkozhatunk diszfunkcionális megoldásokkal.

Sokszor tapasztalható például, hogy nagy létszámú lumpen családok minden erőfeszítés nélkül, kizárólag rossz helyzetük alapján összkomfortos, lakótelepi lakáshoz jutnak. Ezekben az esetekben nyilvánvalóan a fokozatosság elvét kellene érvényesíteni, tehát az *egyéni erőfeszítésekkel bizonyos mértékig arányosan nyújtani támogatást. Az elvtelen, a fokozatokat, a követelményeket nem ismerő „adás” melleleg demoralizálóan hat azokra is, akik nagy erőfeszítések árán, túlnyomórészt a saját erejükből kísérlik meg megteremteni azt a lakást, amelyet más állami szolgáltatásként kap.*

Egyúttal azonban arra is gondolni kell, hogy az objektív körülmények megváltoztatása bizonyos rétegeket szubjektíve

felkészületlenül talál. Meg kell tanítani őket arra, hogy megfelelő módon élni tudjanak az új körülmények nyújtotta lehetőségekkel. Ma erre nincsenek eszközeink. Viszont, ha durva módon lerombolja, károsítja az állam nyújtotta új lakást, akkor ezt szankcionálják. A komplex családgondozásnak szerepe lehet tehát a kulturáltabb körülményekhez való alkalmazkodás elősegítésében is.

2. A komplex családgondozás megteremtésének feltételei

A komplex családgondozással kapcsolatos munkálatok világszerte a kifejlesztés kezdeti stádiumában vannak. Kevés a valóban modellértékű tapasztalat.

Az egyik legfejlettebbnek tekinthető *családgondozó rendszer, a svédországi, alapvetően kétféle funkciót lát el: az egyik a házi gondozás, a másik a komplex családterápia*. Az előbbi – mivel az öregek, a betegek és a testi fogyatékosok házi gondozását jelenti, és ezzel az intézeti elhelyezést kívánja helyettesíteni – nem tartozik szorosan témánkhoz.

A családterápiás munka a család érzelmi konfliktusainak feloldását, a gyermekek nevelésével kapcsolatos pedagógiai problémák megoldását, a család deviáns tagjainak a többi családtaggal együtt történő utógondozását hivatott szolgálni.

Az első akció Svédországban az 1960-as években indult, maga a módszer azonban csak az 1970-es években terjedt el, főleg a nagyvárosokban. *Az 1980-as évek elején évente ezer családdal foglalkoznak így, nyilvánvaló tehát, hogy a svéd szociálpolitikának is marginális, kísérleti területéről van szó*. Csaknem 500 szakember dolgozik úgy e területen, hogy más szociálpolitikai feladatok mellett a családterápiát is el kell látniuk, s *csak százra tehető azoknak a képzett, főhivatású gondozóknak a száma, akiknek kizárólag ez a munkakörük*.

Felmérték, hogy az elmúlt tíz évben milyen esetekben volt szükség leginkább az egész családra irányuló terápiára. Kiderült, hogy tízből kilenc esetben gyermekes családok voltak az alanyok, ezek több mint a felének három és ennél több kiskorú gyermeke volt. Legtöbbször a szülők alkoholizmusa vagy a kiskorúak deviáns magatartása főleg rendszeres kábítószer-fogyasztása – adott okot a terápiás beavatkozásra. Sok volt az olyan eset, amikor a szülők feltűnően elhanyagolták a gyermekek gondozását, nevelését. Gyakran megtörtént, hogy amikor valamelyik családtag deviáns viselkedése miatt büntető- vagy gyógyítóintézetbe került, az onnan való távozását megelőzően, a családi egység helyreállítása érdekében alkalmazták a terápiás beavatkozást, amely aztán az utógondozás során folytatódott. A felmérés tapasztalatai szerint igazán preventív célú családterápiás kezelésre a vizsgált időszakban nem került sor. Eddig csak arra futotta az erőből, hogy a már viszonylag elmélyült konfliktusok feloldására

tegyenek kísérletet.

Az alkalmazott módszerek igen széles skálán mozogtak. A terápiás módszerekkel kívánták például elérni, hogy a felmerülő problémákat a családtagok nyíltan és őszintén beszéljék meg egymás között; ezzel kívánták kiiktatni az erőszakos eszközök igénybevételét és az egyéni frusztrációt is. A közösség tagjait a havi jövedelem ésszerű beosztására nevelték. Hasznos és igazi felüdülést jelentő szabadidős programokat szerveztek a családtagok egyetértésével. Tanulásra ösztönözték a felnőtteket. Kezdeményezték és szervezték a család külső kapcsolatainak ápolását (ez különösen a bevándorlók számára volt fontos). Szükség esetén a családgondozó részt vett a közösség napi feladatainak ellátásában is, pl. segédkezett a házi munkában, a bevásárlásban, a hivatalos ügyek intézésében. Segítettek megteremteni az iskola és a szülő közötti kapcsolatot. A végső cél a családi légkör kedvező irányú befolyásolása volt, az életmód és az életkörülmények megváltoztatása úgy, hogy az egész közösség és annak minden egyes tagja külön-külön is aktivizálja magát. Ki akarták bennük alakítani azt a hitet, hogy helyzetük megváltoztatható. (Anonyme, 1981/B)

A családterápiát végző szakemberek kezdetben általában középosztályból kikerült, egyetemet, főiskolát végzett fiatal pedagógusok, pszichológusok vagy „social workerek” voltak. A legtöbb problémát az okozta, hogy a gondozottak túlnyomó többsége alacsony műveltségű, sokszor szakképzetlen és gyakran nyelvi problémákkal küszködő bevándorló család volt, amelynek tagjaival igen nehéz volt a közös nyelvet, stílust megtalálni (Lundgren Mattson, 1979). Ezért az elmúlt években egyre több olyan szakembert foglalkoztattak e területen, aki a szociális gondozás más funkcióiban már nagy szakmai és társadalmi tapasztalatokat gyűjtött, és személyisége egyébként is alkalmas volt a komplex feladatok ellátására.

A svéd családterápiás módszer részeként sok helyi közigazgatási egységben családtanácsadó, szexuális felvilágosító szolgálat és fiatalkorúak számára tanácsadó iroda működik. Egyébként minden helyi közösségnek önálló költségvetése

van, a befizetett adóval maga gazdálkodik. Egy-egy közösség létszáma általában 300 felnőtt személy. Mindegyikben szociálpolitikai tanács működik 11-15 taggal. A költségvetés negyed részét általában szociálpolitikai feladatok megoldására szánják, ennek egyik harmadát gyermek- és ifjúságvédelemre, másik harmadát pedig családvédelemre fordítják. A szociális tanács gondoskodik a helyi szükségleteknek megfelelő intézmények kialakításáról, de nemritkán egy-egy problematikus család helyzetének átgondolt megismerésével és a szakemberek által javasolt módszerek értékelésével is foglalkoznak (Nelson, 1981).

A vázlatosan ismertetett svéd rendszernek vannak számunkra is

hasznosítható tapasztalatai. Utalni kell azonban korlátaikra is. A svéd módszerek ugyanis *túlnyomórészt moralizáló, pszichologizáló és terápiás jellegűek. Ezeket nem egészítik ki olyan megoldásokkal, amelyek az életmód objektív keretein is változtatnának.* A legszakszerűbb terápia sem hatásos, ha a munkanélküliség miatt nem sikerül legalább a családfőt és a munkaképes korú fiatalok munkába állítani, vagy ha az elviselhetetlenül rossz lakáskörülményeken nem tudnak változtatni. *Nálunk azonban – úgy tűnik – több lehetőség van az objektív viszonyok kedvező irányú befolyásolására, mint a fejlett ipari országokban, viszont hiányos az eszközrendszerünk a beilleszkedési és az együttélési készségek fejlesztésében.*

1971-ben már nálunk is megfogalmaztak olyan javaslatokat, amelyek a deviáns viselkedési formák elleni hatékony fellépés egyik lehetőségét a családra koncentrált szociálpolitikában jelölték meg. „Ha a magyar társadalomban – írja egy tanulmány – sikeres küzdelmet akarunk folytatni a bűnözés, az alkoholizmus, a mentális zavarok és az öngyilkosság ellen, akkor a gyógyításon kívül olyan szociálpolitikát kell alkalmazni, amely nemcsak az akut (a felszínesebb) okokhoz nyúl, hanem a deviáns viselkedési formák gyökerét támadja. Ilyen szociálpolitikában központi helyet foglal el a családok erősítése, védelme, nevelése. Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy egyrészt az alkoholisták, mentális betegek, öngyilkossági kísérletet elkövetők egész családjával foglalkozni kell, másrészt a lehetőségekhez képest hatásos segítséget kell adni ezen családok tagjainak, elsősorban a gyermekeknek, akik válságos helyzetbe kerültek, és ezért deviáns viselkedési formák hordozóivá váltak.” (Andofka, Buda, Gy. Kiss, 1971) Hasonlóan foglalt állást egy évtizeddel később Cseh-Szombathy László is, amikor olyan családgondozó szolgálat kialakításának szükségességét hangsúlyozta, amely a család bármely tagjánál észlelt válságjelekre reagálva mindig az egész családra koncentrált és különféle szakemberekből álló csoportjával egyszerre kezeli a családot (1982).

Az idézett szerzők egyértelműen állást foglaltak amellett, hogy családra orientált szociálpolitikai intézkedéseket tesznek szükségessé a már nyilvánvalóvá vált deviáns viselkedési formák: az öngyilkossági kísérlet, az öngyilkosság, a neurózis, az alkoholizmus, az elmebetegség, a bűntett. *A kifejezett deviáns viselkedési formák megelőzése érdekében azonban hasonló beavatkozást indokolnak a következő jelenségek is: a gyermekek iskolakerülése, csavargása, otthonról történő szökése, bármely családtag tartós betegsége, rendszertelen munkavállalása, gyakori munkahely-változtatása, alkoholizmust még nem érintő gyakori részegsége, botrányos viselkedése, a gyermekek fizikai és szellemi fejlődésének veszélyeztetése, állami gondozások elrendelése, intézeti elhelyezés.*

A családgondozás módszereinek kidolgozása során mindenekelőtt arra kell ügyelni, hogy az segítségnyújtásban és ne gyámkodásban

nyilvánuljon meg. Ezért csak addig tartson, amíg feltétlenül szükséges, amíg a krízisszituáció el nem múlik. Csak ilyen szemlélettel őrizhető ugyanis meg a közösség önállósága, szuverenitása, amelyre éppen az elsődleges szocializációs funkció – a gyermekek nevelése – szempontjából van szükség. A beavatkozásnak rendkívül tapintatosnak kell lennie és meg kell nyerni a családot az együttműködésre, ellenükre ugyanis nem lehet eredményes munkát végezni. *A komplex családgondozásban koncentrálódó segítségnek aktivitásra kell ösztönöznie a család minden tagját, erkölcsi támaszt kell nyújtania a morálisan legszilárdabb felnőttek és ezzel ösztönöznie a kedvező családi együttélés és életmód követésére.* Anyagi támogatást az alapvető létfeltételeket jelentő segítségen felül csak akkor nyújtson, ha az egyéb nevelési, pszichológiai beavatkozás eredményeként, biztosítva látja annak kedvező módon történő felhasználását. Ha a szülők életmódja morális szempontból tartósan torzult, mindenképp a gyermekeknek nyújtandó szolgáltatásokra helyezze a hangsúlyt (például a napközis étkeztetési díjuk befizetésére, az üdültetésükre vagy rendszeres elfoglaltságot jelentő kulturális vagy sporttevékenységük ösztönzésére). Közben kerülhetne sor a szülőkkel való intenzív nevelő jellegű pszichológiai foglalkozásokra vagy a gyógykezelésükre. Kezdeményezni lehet és a családtagok hozzájárulásával szervezni kell a közös szabadidős programokat (kirándulást, sporteseményen való részvételt, mozi- és színházlátogatást). Fel kell kelteni az érdeklődést olyan tevékenységi formák iránt, amelyek gazdagíthatják a családi együttélést és annak esetleg szokásos részévé válhatnak. Tapintatosan elő kell segíteni, hogy az ünnepek kulturált és érdelemgazdag eseményekké váljanak. Elő kell segíteni, hogy a család minden tagjának módja legyen képességei kifejlesztésére. Tájékoztatni lehet az érintetteket a tanulási, szakmai fejlődést biztosító lehetőségekről, s megértetni, hogy az ilyen módon hozott áldozat később az egész közösség érdekét szolgálja. A családgondozás során attól sem kell visszariadni, ha a közösség a napi feladatainak megoldásában is támogatást igényel. A családgondozó a család hivatalos ügyeinek intézésében is részt vehet, de ne az érdekelt helyett, hanem vele együtt. Ez egyrészt hozzájárulna az egyeseknél nagyon hiányzó ügyintézési készség kifejlesztéséhez, másrészt növelné a hivatalos szervek jóindulatát is. A családgondozó segíthet az iskola és a szülők jó kapcsolatának kiépítésében, a szülők munkahelyi gondjainak megoldásában, a család lakáshelyzetének megváltoztatásában, jogi problémáinak megoldásában vagy a szakszervezeti üdülés megszervezésében. A feladatok sokrétűségénél fogva komplex módszerek alkalmazására van szükség, amelyhez elengedhetetlen a pedagógiai, a szociológiai, a pszichológiai, a szervezési, a köznevelési, a jogi és az alapvető egészségügyi ismeret. *Olyan sokoldalúan képzett, főhivatású szakemberek valósíthatják meg a családgondozást, akiknél a*

személyes rátermettség is segíti a feladatok hatékony végrehajtását. Munkájuk során meg kell ismerniük a gondozott család belső életét, életmódját, norma- és értékrendszerét. Ne próbálják saját értékrendszerüket kívülről rákényszeríteni a közösségre, mert akkor vállalkozásuk eleve kudarcra van ítélve. *Törekedniük kell arra, hogy a jelenleg meglevő és bevált szociálpolitikai eszközök és módszerek integrált egységben legyenek az újakkal, és a szankciók alkalmazására csak legvégső esetben kerülhessen sor.* Munkájukban több vonatkozásban – főleg részfeladatok végrehajtása során -társadalmi aktívákra támaszkodhatnának (főleg nyugdíjas pedagógusokra, egészségügyi dolgozókra, köztisztviselőnek örvendő szakmunkásokra, akik az érintett család szomszédságában élnek).

A családgondozás sikerét segítené, ha növelni lehetne a tágabb környezet veszélyérzetét. Ma a legtöbb kutatás arról számol be, hogy a környezet a társadalomra súlyos veszélyt jelentő helyzetekkel szemben is közömbös. A kiskorúak veszélyeztetése miatt indult büntető eljárásokat elemző ügyészégi vizsgálat például feltárta, hogy a bűncselekményekről az esetek túlnyomó többségében tudott a szomszédság, a munkahely, a társadalmi szervek, de semmit nem tettek a helyzet megváltoztatására, még a hatóságok értesítését is elmulasztották (Anonyme, 1982/A). A munkahelyi szociálpolitika jelenlegi rendszerének fogyatékoságai külön tanulmány tárgyát képezhetnék. A tömegszervezetek (Nőtanács, KISZ, Vörös kereszt, Népfront stb.) keresik a helyüket és szerepüket a társadalomban. Az új intézményrendszer kidolgozásánál igénybe kell venni mindazokat a lehetőségeket, amelyeket e szervezeti keretek máris kínálnak.

Az előbb felvázolt családgondozás – amely elsősorban a hátrányos helyzetűeket támogatná – akkor lenne hatékony, ha kiegészülne az egész lakosság igényeit kielégítő, családra orientált szolgáltatásokkal: így például a házi gondozás intézményrendszerének fejlesztésével, a családok számára szolgáltató jelleggel működő vállalkozások (például pótmamaszolgálat) hálózatának kiszélesítésével. Tanácsadó, felvilágosító szolgáltatás bevezetésére is feltétlenül szükség van a családi élet átmeneti konfliktusainak feloldásában. A halmozottan hátrányos helyzetű, deviáns családok ezeket a szolgáltatásokat nemigen vennék igénybe, de általuk sok esetben megelőzhető lenne a családi krízis akuttá válása, szélsőséges helyzetek kifejlődése, ugyanakkor a családgondozás során ezek a szolgáltató jellegű intézmények kedvezményes áron hozzáférhetőkké válnának az említett rétegek számára is.

Az egyik ügyészégi vizsgálat 1981-ben arról számolt be, hogy a fővárosi gyámhatóságok már több éve javaslatot tettek *egységes családgondozó szakigazgatási szerv létrehozására* (Anonyme, 1981/A). Feltehetően e gyakorlati igény hatására tűzte a Fővárosi Tanács 1982-ben egyik ülésének napirendjére a kerületi tanács vb szakigazgatási

szerveinek korszerűsítését. Mivel a Tanácstörvény 12. § (1) bekezdése értelmében a kerületi tanácsok vb szakigazgatási szervezetét maga a kerületi tanács határozza meg, a Fővárosi Tanács irányelvekben jelölte meg a lehetséges átszervezést. *Az irányelvek egységes művelődési, egészségügyi és sportosztály létrehozását javasolták a kerületi tanácsoknak.* E három szervezeti egység összevonásának többek között az lenne a célja, hogy valamennyi kerületi gyermekintézmény egy szervezeti egységben működjön, továbbá, hogy minden szociálpolitikai feladatot egyetlen szervezeti egység valósítson meg. Ez utóbbival lehetővé válna a családvédelem és a rászorulókról való állami gondoskodás összehangoltabb, hatékonyabb ellátása. „Nincs akadálya annak – szögezik le az irányelvek – hogy a szakigazgatási szerv belüli szervezeti egység (csoport) összevontan lássa el az ún. családpolitikai feladatokat „(Anonyme, 1982/3). A főváros kerületeiben az irányelveknek megfelelő átszervezés megtörtént, és az új osztályok 1983. január 1. óta működnek. Ezek még csak a kezdeti lépések, az azonban már önmagában is öröndetes, hogy nincs többé szervezeti akadálya a komplex családgondozás – legalább kísérleti jellegű – megvalósításának.

Megfelelő idő eltelte után meg kell vizsgálni, hogy létrejöttek-e az ajánlott önálló családpolitikai egységek, és milyen szakmai, pénzügyi támogatásra van szükség ahhoz, hogy a komplex családgondozást megkezdhesék. Úgy tűnik,

hogy a legsürgetőbb feladat most speciálisan erre a célra képzett, illetve továbbképzésben részesült új szakemberek munkába állítása lesz. Elsősorban ezen múlik ugyanis, hogy sikerül-e meghonosítani egy olyan új szociálpolitikai intézményt, amelynek hiányát ma súlyosan érzi a társadalom.

Irodalom

Anonyme (1979): Többoldalúan hátrányosan érintett rétegek, valamint a deviáns magatartásformák és a bűnözés kapcsolata. Belügyminisztérium és Igazságügyi Minisztérium. Kézirat. 14. és 15. old.

Anonyme (1981/A): Jelentés a veszélyeztetett kiskorúak érdekében tett gyámhatósági intézkedések törvényességi vizsgálatáról. Legfőbb Ügyészség, Gyermek- és Ifjúságvédelmi Osztály. Kézirat. 13., 23. old.

Anonyme (1981/B): At home. A form of therapeutic work. Socialstyrelsen. The National Board of Health and Welfare 1-10., 5. old.

Anonyme (1982/A): Jelentés a családi állás, a kiskorú elhelyezésének megváltoztatása és a kiskorú veszélyeztetése miatt indult bűnügyek felderítési, nyomozási és vádemelési gyakorlatának vizsgálatáról. Legfőbb Ügyészség, Gyermek- és Ifjúságvédelmi Osztály, Kézirat. 13-14., 18. old.

Anonyme (1982/B): A Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottsága titkára előterjesztése a kerületi tanácsok és szerveik Szervezeti és Működési Szabályzatára vonatkozó irányelv módosításáról – határozati javaslatok: 593/82, 594/82, 596/82.

(Kézirat) Javaslat a fővárosi kerületi tanácsok vb. szakigazgatási szervezetének korszerűsítésére. (Kézirat) 6-7. o.

Anonyme (1983): Az Igazságügyi Minisztérium 8002/1982. (JK. 12.) IM számú Tájékoztatója a fiatalok büntető ügyeiben folytatott ítélkezési gyakorlat vizsgálatáról.

Budapest, 4. old.

Andorka R.-Buda B.-G. Kiss J. (1971): A család szerepe egyes deviáns viselkedésformákban. Család és házasság a mai magyar társadalomban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 263. old.

Cseh-Szombathy L. (1982): Családpolitika. Társadalmi Szemle, 7. sz. 32. old.

Férge Zs. (1980): Társadalompolitikai tanulmányok. Gondolat Kiadó, Budapest, 84-85., 21. old.

Gazsó F. (1982): Az esélyegyenlőtlenségek és az iskolarendszer. Társadalmi Szemle, 11. sz., 97., 101., 95., 96., old.

Gönczöl K. (1982): A hátrányos helyzet és a bűnözés. Valóság, 8. sz. 61. old.

Gönczöl K. (1980): A visszaeső bűnelkövetők tipológiája. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, IV. rész. 223-297. old.

Hanák K. (1973): Diszfunkcionális családok. Szociológia. 2. 190-191. old.

Lundgren, K. – Mattson, H. (1979): The SM-project – a short presentation, Social Methods. Stockholm, 5. old.

Nelson, Q. (1981): Justice and Troubled Children Around the World-Sweden. Ed.: V. L. Stevard. New York, 179-186. old.

Nyíri S. (1982): Gondolatok a gyermek- és ifjúságvédelem köréből. Ügyészeti Értesítő, 1. sz. 9. old.